

zien, aan het 'gij zult niet doden' onder alle omstandigheden trouw te blijven. Op massale dienstweigering was in de herfst van 1915 aangedrongen in een manifest waartoe een vrijzinnig predikant, ds. L. A. Bähler, het initiatief genomen had. Ook rijksambtenaren hadden het ondertekend; zij werden gedwongen, hun handtekening in te trekken.¹ *Kerk en Vrede* werd in de jaren '20 en '30 een in kerkelijke milieus veelgelezen pacifistisch orgaan. Voorzitter van de gelijknamige beweging was de remonstrante hoogleraar te Leiden, prof. dr. G. J. Heering. Zijn maandblad had een oplage van ca. negenduizend exemplaren en eind 1934 bevonden zich onder de ongeveer achtduizend leden 380 predikanten, 'zijnde 13 % van alle protestantse voorgangers in Nederland', becijferde, niet zonder bezorgdheid, een van de jaarberichten van de Centrale Inlichtingsdienst.² Ook in extreem-linkse politieke kringen, vooral bij revolutionair-socialisten en anarchisten, was toen nog sprake van een strijdvaardig anti-militarisme dat dienstweigering predikte. De communisten zagen de staat als een 'bourgeois-staat': 'geen man en geen cent voor het militarisme!' – graag onderschreven zij die leuze die ook elders veel gehoord werd.

Ook elders. Onder invloed namelijk van de schokkende herinneringen aan de eerste wereldoorlog gingen twee politieke partijen, beide van aanzienlijke omvang en invloed, in de loop van de jaren '20 de landsverdediging verwerpen. Dat geschiedde, wat de Vrijzinnig-Democratische Bond betrof, op praktische gronden: men raakte er overtuigd dat kleine landen zich nu eenmaal niet *konden* verdedigen. 'Ik wil eerlijk bekennen', zei Oud bij de debatten over de defensiebegroting-1924, 'het is ook mij niet gemakkelijk gevallen, mij bij deze gedachte neer te leggen. Het is zeer onaangenaam, te moeten gevoelen: wij zijn weerloos; wanneer wij worden aangevallen, zijn wij niet in staat ons te verdedigen, maar die gedachte is nu eenmaal de realiteit.'³ De vrijzinnig-democratische senator prof. dr. D. van Embden, hoogleraar aan de Gemeente-Universiteit van Amsterdam, van joodse afkomst maar overtuigd remonstrant, hield niet op, in de Eerste Kamer en op vergaderingen een tweede wereldoorlog af te schilderen als een hel waarin alle volkeren elkaar met de meest duivelse middelen, speciaal met gifgassen, zouden vernietigen. 'Maar wij, vrijzinnig-democraten, ziende op welk een hoogte van misdadige waanzin de bewapening is aangeland, zeggen: uit moet het zijn, alles is beter dan dat'⁴ – en in november 1924 aanvaardde de

¹ Ritter: *De donkere poort*, dl. I, p. 259-60. ² Centrale Inlichtingsdienst (verder aan te halen als: C I): *Jaarbericht B* (jan. 1935), p. 83-84. ³ Aangehaald door Oud: *Het jongste verleden*, dl. II (1948), p. 175. ⁴ Aangehaald a.v., p. 213.